

RƏQƏMSAL DÜNYADA İMMANUEL KANTIN ETİK KODEKSİNİN KİBER MƏKANA İNTEQRASIYASI

Xanım Mustafayeva

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

xanimmustafayeva24@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-4520-2428>

Tural Orucov

tədqiqatçı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, **Azərbaycan**

<https://orcid.org/0009-0007-0783-5835>

tural0rucov2108@gmail.com

Xülasə: Bu məqalədə İmmanuel Kantın deontoloji etik prinsipləri ilə Kiberetika arasındakı əlaqə incələnməmişdir. Kantın ümumbəşəri əxlaqi çərçivəsinin rəqəmsal dövrün etik çağırışları ilə necə əlaqələndirilə biləcəyi və bu çağırışlara necə cavab verə biləcəyi müzakirə olunur.

Mövzunun aktuallığı: Günümüzün ən mühüm etik problemlərinə diqqət çəkən bu elmi tədqiqat işi rəqəmsal dünyada sürətlə inkişaf edən süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları ətrafında gedən etik mübahisələrə işıq sala bilər. Digər tərəfdən, insan hüquqları, azadlıq və ədalət prinsipləri kontekstində Kant etikasının kiberetikaya inteqrasiyasına dair aktual və maraqlı perspektiv təqdim edir.

Məqsəd: Rəqəmsal dünyanın etik çağırışlarını nəzərə alaraq, alqoritmik qərar qəbul etmə, rəqəmsal təhlükəsizlik və korporativ etik siyasətlərin idarə olunması sahəsində innovativ yanaşmalar və effektiv həllər təqdim etmək, eyni zamanda bu sahələrdə tədris proqramlarını inkişaf etdirməkdir.

Metodologiya: Məqalə ədəbi təhlil, konseptual təhlil və müqayisəli tədqiqat metodları vasitəsilə araşdırılıb.

Elmi yeniliklər: Kantın universal əxlaqi prinsiplərini texniki etika ilə sintez edərək, texnologiyanın dizaynı və tətbiqində əxlaqi məsuliyyət və hesabatlılıq prinsiplərini gücləndirmək üçün yenilikçi etik model və metodlar təqdim olunur.

1. Alqoritmik qərarların etik qiymətləndirilməsi: Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının etik prinsiplərə uyğun dizaynını təmin edən yanaşmalar.

2. Rəqəmsal təhlükəsizlik və məxfiliyə yeni yanaşmalar: İstifadəçilərin şəxsi məlumatlarının qorunması üçün innovativ texnoloji və hüquqi həllər.

3. Əxlaq və maarifləndirmə proqramları: Kiberetika və Kantın əxlaqi prinsiplərini gənclərə və texnologiya istifadəçilərinə öyrədən proqramların hazırlanması.

4. Korporativ etika siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi: Şirkətlərin etik dəyərlərə daha çox diqqət yetirmələrini və sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirmələrini təşviq edən təkliflər.

Nəticə: Kiberetika və Kantın əxlaq kodeksi rəqəmsal dövrün etik problemlərinə işıq tutan iki fərqli, lakin tamamlayıcı perspektiv təqdim edir. Kiberetika texnoloji inkişafın gətirdiyi spesifik etik çağırışları işıqlandıraraq praktik yanaşmalar təklif edir, Kantın əxlaq kodeksi isə universal əxlaqi prinsipləri vurğulayaraq zaman və məkan baxımından bəşəri dəyərləri qoruyur. Hər iki yanaşma insan ləyaqəti, ədalət və dürüstlük kimi fundamental dəyərləri əsas götürür, amma onlar müxtəlif kontekstlərdə tətbiq olunurlar.

Açar sözlər: İmmanuel Kant, deontoloji etik prinsiplər, kiberetika, ümumbəşəri əxlaqi çərçivə, rəqəmsal dövr, etik çağırışlar, əxlaqi cavablar, etik əlaqələr

CYBER SPACE INTEGRATION OF IMMANUEL KANT'S CODE OF ETHICS IN THE DIGITAL WORLD

**Khanim Mustafayeva
Tural Orujov**

Abstract: This paper explores the relationship between Kant's ethical principles and cyberethics. It discusses how Kant's universal moral framework can be related to the ethical challenges of the digital age and how it can respond to these challenges.

Keywords: Immanuel Kant, deontological ethics, cyberethics, universal moral framework, digital era, ethical challenges, moral responses, ethical connections.

ЭТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИММАНУИЛА КАНТА В ЦИФРОВОМ МИРЕ ИНТЕГРАЦИЯ КИБЕРПРОСТРАНСТВА

**Ханым Мустафаева
Турал Оруджев**

Резюме. В данной статье рассматривается взаимосвязь между этическими принципами Канта и киберэтикой. Обсуждается, как универсальная моральная концепция Канта может быть связана с этическими вызовами цифровой эпохи и как она может ответить на грядущие вызовы, спровоцированные технологическим прогрессом.

Ключевые слова: Иммануил Кант, деонтологическая этика, киберэтика, универсальная моральная концепция, цифровая эпоха, этические вызовы, моральные ответы, этические связи

Giriş

Təəssüflər olsun ki, bəşəriyyət rəqəmsal dünyanın sürətli inkişafı nəticəsində, texnologiyanın gətirdiyi yeni etik problemlərlə qarşı-qarşıya qalmaqdadır. Sürətli texnoloji inkişafı fərdləri və cəmiyyətləri öz rəqəmsal dəyər və etik məsuliyyətlərini şübhə altına almağa vadar etməkdədir. Bu kontekstdə, “kiberetika” və Kantın etik kodeksi kimi, fundamental əxlaqi cəhətlər rəqəmsal dünyada mənəvi qərarlar qəbul etmək və fəaliyyət göstərmək üçün mühüm təlimat verməkdədir.

Kantın deontoloji əxlaqi prinsipləri və kiberetikanın fərqli perspektiv və kontekstlərə malik olmasına baxmayaraq, hələ də integrasiya olunmalı və birlikdə nəzərdən keçirilməli olan bir çox məqamlar var. Universal prinsiplərdən istifadə, texnologiya ilə bağlı etik məsələlər, fərdi və sosial etika, texnologiyanın insan ləyaqətinə hörmət prinsipinə uyğunluğu, süni intellekt və avtomatlaşdırma ilə bağlı etik məsələlər kimi bir çox məqamlar bu iki sahənin birləşmə prioritetini gündəmə gətirməkdədir. Hər iki sahəni birlikdə nəzərdən keçirmək rəqəmsal dünyada etik problemlərin daha əhatəli və ardıcıl şəkildə həllinə kömək edə bilər.

Tədqiqat işində kiberetika və Kantın etik kodeksi arasında qarşılıqlı müqayisə aparılaraq, hər iki yanaşmanın rəqəmsal dövrdəki etik problemlərlə mübarizə potensialı və məhdudiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilir. İlk öncə, hər iki etik perspektivin əsas prinsipləri və yanaşmaları müzakirə olunur. Sonra isə fərdi və sosial məsuliyyətlər, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi, məqsədyönlülük və nəticəyə köklənmə kimi spesifik məsələlər müqayisəli şəkildə araşdırılır. Daha sonra rəhbər prinsiplərin müəyyən edilməsi; qərarvermə proseslərinin standartlaşdırılması, şəxslərarası münasibətlərə rəhbərlik, texnoloji inkişafı uyğunlaşma, sosial qəbulun və etimadın artırılması kimi məsələlərin və integrasiyanın bəzi mümkün nəticələri təqdim olunur.

Nəticədə, kiberetika və Kantın etik kodeksinin rəqəmsal dövrdə əxlaqi istiqamət və qərar qəbul etmə proseslərindəki rolunun daha dərinlənərkən edilməsinə nail olunacaq. Bu müqayisəli təhlil rəqəmsal dövrdə mənəvi şüurun və məsuliyyətin inkişafına töhfə vermək məqsədilə həyata keçirilir. İki fərqli dövr və kontekstdəki bu etik yanaşmalar arasındakı oxşarlıqları, fərqlilikləri və praktiki

tətbiqləri başa düşmək bizə daha ədalətli təhlükəsiz və etik bir rəqəmsal gələcəyə doğru addımlar atmağa kömək edə bilər.

Mövzunun aktuallığı: Bütün sahələrdə olduğu kimi, heç şübhəsiz ki, kiber məkanda da fəlsəfi düşüncələrə ehtiyac böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Rəqəmsal dünyada informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etdikcə “etika”, “insan hüquqları” və “məxfilik” kimi məsələlər də eyni sürətlə inkişaf edərək, xaotik bir orientasiyaya çevrilməkdədir. Fəlsəfi fikir isə bu kimi məsələlərin həllində hər zaman mühüm bir vasitə kimi şıxış etməkdədir. Misal üçün:

Etik problemlər: Kiber məkanda süni intellektin, avtomatlaşdırma və rəqəmsal məlumatların istifadəsi kimi texnoloji inkişafı müəyyən dərəcədə etik problemlər yaratmaqdadır. Fəlsəfi fikir bu kimi problemlərin təhlili və həlli üçün mühüm bələdçi ola bilər.

Şəxsi məlumatlar və məxfilik: Şəxsi məlumatlar və məxfilik kiber dünyada getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Fəlsəfi fikir bu məsələlərdə fərdlərin hüquq və həddlərini müəyyən etmək üçün konseptual çərçivələr təqdim edə bilər.

Virtual dünya ilə reallıq arasındakı əlaqə: Kiber dünya ilə reallıq arasındakı sərhəd getdikcə mürəkkəbləşməkdədir. Bu orientasiya, fəlsəfi müzakirələrin hədəf nöqtəsinə çevrilərək, insanların virtual aləmdəki təcrübələrinin onların real dünyadakı həyatlarına necə təsir etdiyi barədə dərinlən düşünməyi tələb edə bilər.

Bərabərsizlik və əlçatanlıq: Kiber dünyada texnoloji irəliləyişlər bəzi qrupların digərlərinə nisbətən daha çox üstünlük əldə etməsinə səbəb ola bilər. Kantın ümumbəşəri əxlaqi qanun anlayışı hər kəsin insan ləyaqətinə hörmət etməli olduğunu bildirir. Bu, kiberməkanda qlobal giriş və bərabərlik məsələlərini həll edərkən vacibdir. Çünki kiber dünyada, texnoloji irəliləyişlər bəzi qrupların digərlərinə nisbətən daha çox üstünlük əldə etməsinə və yaxud, bəzi bölgələrin və ya qrupların digərlərindən daha çox təsirə məruz qalmasıyla nəticələnə bilər. Bu vəziyyət ədalət və bərabərlik kimi fəlsəfi məsələlərin gündəmə gəlməsinə səbəb ola bilər.

Kiberetika informasiya texnologiyaları və internetdən istifadə ilə bağlı etik qaydaları və prinsipləri özündə birləşdirən bir fəndir. Bu, kompüter sistemlərinin, məlumatların və internetin etik istifadəsini və işini araşdıran bir sahədir. Xüsusilə, şəxsi məxfiliyin qorunması, məlumatların təhlükəsizliyi və kibercümlərin qarşısının alınması kimi məsələlər kibernetikanın mərkəz nöqtələri arasındadır.

Etik kodeks isə 18-ci əsr filosofu, İmmanuel Kantın əxlaq fəlsəfəsinə əsaslanan yanaşmadır. Kantın əxlaq nəzəriyyəsi hesab edir ki, insan hərəkətləri ümumbəşəri qüvvədə olan əxlaqi prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər kateqoriyalı imperativlər kimi tanınır və mahiyyətcə "hərəkətin universallığına" fokuslanır. Aktuallıq baxımından hər iki mövzu texnologiyanın və cəmiyyətin dəyişən dinamikasına uyğunlaşmalıdır. Məsələn, kibernetika, yeni texnoloji inkişafı və süni intellektin istifadəsi, böyük verilənlərin analitikası, internet senzurası və s. kimi etik çağırışlarla daim yenilənməlidir. Kantın əxlaqi kodeksi isə ümumbəşəri əxlaqi prinsipləri cəmiyyətin dəyərlərinə və texnologiyanın təsirlərinə uyğun olaraq şərh edilə və yenilənə bilən şəkildə tətbiq etməyə çalışır. Buna görə hər iki sahədə texnologiyanın və cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına və çağırışlarına həssaslıq aktuallıq kəsb edir.

Rəqəmsal əsrdə əxlaqi prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsi

Rəqəmsal dünyada gələcəyimizi formalaşdıran rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə ənənəvi etik prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu isə “rəqəmsal texnologiyaların yaratdığı yeni etik problemlərin və imkanların həllində mövcud etik çərçivələrin aktuallığını, adekvatlığını və effektivliyini şübhə altına almaqdadır” (1, s.86).

Texnologiyanın sürətli inkişafı, ənənəvi etik normaların yeni nəsil texnologiyalarla uyğunluğunun və effektivliyinin müəyyən edilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. “Daim dəyişən texnologiya ənənəvi etik normaların bu dəyişikliklərə necə cavab verə biləcəyi ilə bağlı bir sıra suallar doğurmaqdadır” (2, s.211). Bu kimi suallara cavab vermək və rəqəmsal mühitdə, insanların mənəvi dəyərlərini qorumaq üçün mənəvi və etik prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsi son dərəcə vacib və aktual bir vəzifəyə çevrilmişdir. Bu yenidən qiymətləndirmə cəhdinin əsas məqamlarından bəziləri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

Texnologiyadan artan istifadə: Rəqəmsal dünyada texnologiyaya dərin nüfuz etmiş olduğumuz bir dövrdə yaşayırıq. İnternet, sosial media, süni intellekt, avtomatlaşdırma və s. kimi texnologiyalar gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevrilməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, bizim intellektual prinsiplərimizin bu yeni texnologiyalarla necə uyğunlaşacağını müəyyən etməyə ehtiyac var.

Etik çağırışlar: Rəqəmsal dünyanın günbəgün artan mürəkkəbliyi və təkamülü nəticəsində yeni etik problemlər gündəmə gəlməkdədir. Məlumatların məxfiliyi, müəyyən alqoritmlərin ədalətsizliyi və sosial media platformalarında nifrət dolu məzmunun yayılması kimi məsələlər mənəvi və etik prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir.

Rəqəmsal təhlükəsizlik: İnternetdə artan məlumat axını və texnologiyanın sürətli inkişafı etik prinsiplərimizi təhdid edə bilər. Bu situasiya isə insanların rəqəmsal mühitlərdə ədalətli, təhlükəsiz və bir arada yaşamalarını təmin etmək üçün mənəvi-əxlaqi prinsipləri və dəyərləri necə təşkil etmək barədə düşünməyimizi tələb edir. Rəqəmsal əsrdə fərdi məlumatların toplanması, saxlanması və istifadəsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu vəziyyət məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı etik prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsi məsələsini gündəmə gətirməkdədir. Hal-hazırda fərdlərin məlumat məxfiliyini qorumaq üçün, daha güclü tədbirlərə ehtiyac duyulmaqdadır.

Münasibətlərin rəqəmsallaşması: “Sosial media, e-poçt, videokonfranslar və s. kimi texnologiyalar insanların biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini rəqəmsal mühitə köçürür” (3, s.97). Bu isə ənənəvi əxlaqi dəyərlərin rəqəmsal münasibətlərdə mənəviyyatı necə təmsil etdiyini və dəstəklədiyini müzakirə etmək ehtiyacını ortaya qoyur.

Alqoritmik qərarlar və ədalət: Süni intellektin və avtomatik qərarvermə sistemlərinin, sürətlə yayılması ədalət və bərabərlik sahəsində yeni problemlər ortaya çıxarmaqdadır. Bu sistemlərin istifadəsi etik cəhətdən qiymətləndirilməli və qərəzliliyin qarşısını almaq üçün, müvafiq qaydalar hazırlanmalıdır. Çünki ədaləti təmin etmək və insan hüquqlarını qorumaq üçün, alqoritmik qərarlar və süni intellekt sistemləri etik dəyərlərə uyğun olmalıdır.

Saxta xəbərlər və informasiya manipulyasiyası: Rəqəmsal əsrdə saxta xəbərlərin və yanlış məlumatların yayılması çox ciddi problemlərə yol açmaqdadır. Bu durum doğruluq, dürüstlük və şəffaflıq kimi ənənəvi əxlaqi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Məhz elə bu səbəbdən də media təşkilatları sosial media platformaları və digər şəxslər məlumatların paylanması və ötürülməsində daha çox məsuliyyət daşımalıdırlar.

Qlobal nəticələr və məsuliyyət. “Rəqəmsal dövrün mənfi və ya müsbət təsirləri artıq bütün sərhədləri aşaraq qlobal təsirlər fonunda mənəvi məsuliyyətin yenidən qiymətləndirilməsi zərurətini gündəmə gətirməkdədir” (1,87). Müəssisələr, texnoloji şirkətlər və hökumətlər, daha diqqətli olmalı və planetar səviyyədə mənfi qlobal nəticələrə səbəb ola biləcək qərarların qəbulu əleyhinə əməkdaşlıq etməlidirlər.

Texnoloji tərəqqinin sosial və ətraf mühitə təsirləri: Rəqəmsal əsrdə texnoloji tərəqqi sosial və ətraf mühit baxımından əhəmiyyətli təsirlərə makildir. Bu təsirləri qiymətləndirərkən “təkcə iqtisadi faydaları deyil, həm də cəmiyyətin və ətraf mühitin rifahını da nəzərə almaq vacibdir” (4, s.36-37). Texnologiyanın bəşəriyyətin ümumi faydasına xidmət etməsini təmin etmək üçün daha çox səy göstərməlidir. Məhz elə bu kimi səbəblərə görə də rəqəmsal dünyada mənəvi və əxlaqi dəyərlərin qorunması insanların texnologiya ilə bağlı məsələlərdə daha dərinlən düşünməsi və daha məsuliyyətli davranması üçün vacibdir. Texnologiyanın sürətli dəyişiklikləri və təsirini nəzərə alaraq, rəqəmsal əsrdə əxlaqi prinsiplərin yenidən qiymətləndirilməsi şüx mühüm aktualıq kəsb etməkdədir. Çünki bu yenidən qiymətləndirmə cəhdi daha ədalətli, şəffaf və insan mərkəzli rəqəmsal bir gələcək qurmaq səylərini dəstəkləyə bilər.

Kantın etik kodeksinin daimi aktuallığı

Bəli, Kantın etik fəlsəfəsi keçmiş, indi və gələcək arasında körpülər quraraq insan davranışlarını anlamağa və qiymətləndirməyə kömək edir. Məhz elə bu xüsusiyyətinə görə də Kant etikası zamanından, məkanından asılı olmayaraq, texniki etikanın müzakirələrində mühüm rol oynamağa davam etməkdədirlər. Kantın etik kodeksi kateqorik əxlaqi prinsiplərə istinad edən ümumbəşəri əxlaqi prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər Kant fəlsəfəsində həmişə aktual və keçərlilən olan

əxlaqi əsası təşkil edir. Kantın etika anlayışı hərəkətlərin əxlaqi mahiyyətinin müəyyən edilməsində insanın özünəməxsus əxlaqi öhdəliklərini vurğulayır.

Kantın universal əxlaqi prinsiplərinə görə, əxlaqi dəyərlər və hərəkətlər mütləq və dəyişməzdir. Bu prinsiplər tarixi, mədəni və sosial dəyişikliklərdən təsirlənmir və zaman keçdikcə qüvvədə qalır. Kanta görə, əxlaqi dəyərlər şəxsi və ya ictimai üstünlüklərdən asılı deyildir, əksinə, insanın əxlaqi öhdəlikləri ağıl vasitəsilə əldə olunan universal əxlaqi prinsiplərdən irəli gəlir. Beləliklə, Kantın etik kodeksi bütün dövrlərdə qüvvədə olan ümumbəşəri əxlaqi prinsiplərə əsaslanır və bu prinsiplər dünən, bu gün və gələcəkdə də fəlsəfi və etik müzakirələrin fundamental bir hissəsi olaraq davam etməkdədir. Kantın etik fəlsəfəsi dəyişən zamanda və müxtəlif kontekstlərdə insanların əxlaqi hərəkətlərini qiymətləndirmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətini hər zaman özündə saxlayır.

Keçmiş: Kantın etik fəlsəfəsi əxlaqi dəyərləri və prinsipləri hamı tərəfindən məqbul olan əsaslar üzərində qurmağa çalışır. Bu isə bizə keçmiş və indiki əxlaq normalarının mənşəyini və təkamülünü anlamağa kömək edir. Kantın vurğuladığı kimi, əxlaqi dəyərlər və prinsiplər dəyişən dəbdən və ya mədəni fərqliliklərdən asılı olmayaraq, universal olaraq etibarlı və keçərlı olmalıdır. Məhz elə bu səbəbdən də Kantın etikası keçmişin əxlaqi müzakirələrində mühüm istinad nöqtəsi olmuşdur. Kantın kateqoriyalı əxlaq qanunu və insan davranışı prinsipləri kimi fundamental konsepsiyaları keçmişdən bugünədək etik nəzəriyyələrə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Məsələn, “Kantın mütləq determinizmi sənaye inqilabı zamanı əxlaqi mübahisələrə öz töhfəsini vermişdir” (5, s.27-28) .

İndiki zaman: Kantın əxlaq fəlsəfəsi ani duyğulara və ya nəticələrə deyil, fəaliyyətlərin özünə diqqəti yönəldir. Bu isə yaşadığımız indiki dövrdə əxlaqi qərarlar verərkən diqqətli və düşüncəli olduğumuz anlamına gəlir. İndiki zamanın hər anında əxlaqi prinsipləri rəhbər tutaraq düzgün qərarlar verməyə çalışmaq vacibdir. Bununla belə, Kant etikası bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Texnologiyanın inkişafı ilə ortaya çıxan yeni etik problemləri Kantın universal əxlaqi prinsipləri ilə qiymətləndirmək olar. Məsələn, süni intellekt, məlumatların məxfiliyi, onlayn etik problemlər və rəqəmsal həyatın mənəvi ölçüləri kimi məsələlər Kantın universal əxlaqi prinsipləri ilə həll edilə bilər.

Gələcək: Kantın etik fəlsəfəsi bizə hətta gələcək nəticələr haqqında da düşünməyə imkan verir. Fəaliyyətlərimizin bəşəri olaraq, məqbul prinsiplərə uyğun olmasını təmin etmək, bizə gələcək təsirləri nəzərdən keçirməyə imkan verir. Gələcəkdə Kant etikası texniki etika müzakirələrində mühüm rol oynamağa davam edəcək. Texnologiyanın və rəqəmsal həyatın artan mürəkkəbliyi ilə ortaya çıxacaq yeni etik problemlər Kantın universal əxlaqi prinsipləri ilə həll edilə bilər. Bu kontekstdə Kantın etikası gələcək texnoloji və rəqəmsal inkişafların etik ölçülərini qiymətləndirmək üçün bələdçi rolunu oynaya bilər.

Nəhayət, Kant tərəfindən irəli sürülən deontoloji əxlaq nəzəriyyəsi, demək olar ki, heç vaxt aktuallığını itirməyəcək bir ideyadır. Bu, fərdlərə və cəmiyyətlərə uzunmüddətli perspektivdə davamlı əxlaqi struktur yaratmağa kömək edə bilər. Buna görə də Kantın etik fəlsəfəsi keçmişdən indiyə və gələcəyə uzanan bir perspektiv təmin etməklə, insan davranışını qiymətləndirməyə və istiqamətləndirməyə kömək edir. “Bu, həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində daha yaxşı əxlaqi qərarların qəbul edilməsinə töhfə verə bilər” (6, s.94).

Kiberetika

“Kiberetika” termini iki ayrı sözün birləşməsindən ibarətdir: "kiber" və "etika". “Kiber” sözü mahiyyət etibarilə yunan mənşəlidir və “idarə etmək”, “rəhbərlik etmək” və ya “nəzarət etmək” mənasını verən “kybernan” sözündən götürülmüşdür. Bu iki sözün, hərfi mənalarını, belə izah edə bilərik:

Kiber (Cyber): "Kiber" termini, ümumiyyətlə, rəqəmsal və ya kiber məkana - kompüterlərə, İnternetə, rəqəmsal rabitə və digər rəqəmsal texnologiyalara aiddir.

Etika (Ethics): "Etika" termini isə doğru ilə yanlış, yaxşı və pis arasındakı fərqi müəyyən etmək üçün istifadə olunan prinsiplərə aiddir. Etika insanın hərəkətlərinin, dəyərlərinin və qərarlarının düzgünlüyünü və məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirir. “Kiberetika” termini bu iki anlayışın birləşməsindən əmələ gəlmişdir və rəqəmsal dünyada yaşanan etik problemlər və onların həlli yolları ilə məşğul olur. Kiberetika rəqəmsal texnologiyalardan istifadə ilə bağlı etik məsələləri

nəzərdən keçirir və bu məsələlərin həlli yollarını təklif edir. Bu konsepsiya rəqəmsal dövrün yaratdığı yeni etik problemləri həll etmək məqsədi daşıyır. "Kiber" termini daha sonra 20-ci əsrdə kompüter və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində istifadəyə dair, "cybernetics" (kibernetika) termini ilə daha geniş mənə qazanmışdır.

Kibernetika rəqəmsal dünyada yaşanan etik problemləri həll edən bir sahə kimi ortaya çıxdı. "Bu sahə onlayn qarşılıqlı əlaqə, rəqəmsal məxfilik, məlumat təhlükəsizliyi, süni intellekt və avtomatlaşdırma kimi mövzuları əhatə edir. Kibernetika rəqəmsal texnologiyaların yayılması ilə ortaya çıxan yeni etik problemlərin öhdəsindən gəlməyi hədəfləyir" (7, s.47). Kibertika, əslində, bir çox fərqli elm adamının və fənlərin töhfələri ilə formalaşan bir sahənin adıdır. "Kibernetika termini ilk dəfə 1948-ci ildə Norbert Wiener tərəfindən istifadə edilmişdir" (8, s.112). Lakin kibernetikanın əsasları əvvəlki illərdə müxtəlif sahələrdə aparılan tədqiqatların inteqrasiyası nəticəsində formalaşmışdır. Kibernetikanın formalaşmasında təsirli olan əsas amillər aşağıdakılardır:

Texnoloji inkişaf: Kompüterlərin, internetin və digər rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı yeni etik problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, şəxsi məlumatların onlayn toplanması və istifadəsi ilə bağlı məxfilik narahatlıqları kibernetikanın yaranmasına səbəb olub.

Qloballaşma: İnternetin yayılması və onun sərhədləri aşması qlobal rəqəmsal mühitin yaranmasına səbəb oldu. Bu, müxtəlif mədəniyyətlər, dəyərlər və normalar arasında ziddiyyətlərə və fikir ayrılıqlarına səbəb oldu. Kibernetika bu qlobal münaqişələrin həlli üçün müəyyən çərçivə təklif edir.

Rəqəmsal cəmiyyətlərin formalaşması: İnternet insanların müxtəlif rəqəmsal icmalarda bir araya gəlməsini təmin etdi. Bu icmalar müxtəlif etik norma və standartların formalaşmasına öz töhfələrini vermişlər. Məsələn, onlayn forumlar və platformalar müxtəlif etik problemləri müzakirə etmək və həll etmək üçün əlverişli mühit təmin edir.

Hüquqi və tənzimləyici inkişaf: Kibernetika hüquqi və tənzimləyici çərçivələrin formalaşması ilə bağlıdır. Bir çox ölkələr onlayn qarşılıqlı əlaqələri tənzimləmək və müxtəlif rəqəmsal etik problemləri həll etmək üçün qanunlar qəbul ediblər. Bu qaydalar kibernetika problemlərinin yaranmasına və müzakirəsinə kömək edir.

Kibernetika rəqəmsal texnologiyaların etik istifadəsi və təsirləri üzərində düşünərək, bu sahədə məlumatlılığı artırmağı və rəqəmsal dünyada etik davranış qaydalarını təşviq etməyi hədəfləyir. Bu konsepsiya rəqəmsal dövrün yaratdığı yeni problemlərin həlli üçün təlimatlar təqdim edir və fərdlərə, qurumlara və cəmiyyətə etik davranmaqda kömək edir.

Kantın deontoloji etik nəzəriyyəsi və onun rəqəmsal mühitdə tətbiqi

Bu başlıq Kantın etik prinsiplərinin, xüsusən də deontoloji etik yanaşmasının rəqəmsal mühitdə tətbiqinə fokuslanır. Bu bölümdə Kantın etik nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri və bu prinsiplərin rəqəmsal etik problemləri necə həll edə biləcəyi müzakirə edilir.

Kantın etik nəzəriyyəsi rəqəmsal mühitdə etik məsələlərin həlli üçün müəyyən əsas yarada bilər. Onun deontoloji etik yanaşması hərəkətlərin mahiyyətinə və niyyətinə diqqət yetirir və "kateqoriq əxlaq qanunu" adlandırdığı ümumbəşəri əxlaqi prinsiplərə əsaslanır. Kantın etikasına əsaslanaraq rəqəmsal etika problemlərini həll etməyin bəzi yolları bunlardır:

Universal əxlaq prinsiplərinin identifikasiyası: Kant iddia edir ki, hərəkətlər hamı tərəfindən qəbul edilən prinsiplərə uyğun olmalıdır. Rəqəmsal etika problemlərini həll etmək üçün universal olaraq keçərlə və etibarlı olan əxlaqi prinsipləri müəyyən etmək vacibdir. Məsələn, şəxsi məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi kimi məsələlərdə universal əxlaqi prinsiplər müəyyən edilə bilər və bu prinsiplər rəqəmsal etika prinsiplərinin əsasını təşkil edə bilər.

Ümumbəşəri dəyərlərə hörmət: Kant vurğulayır ki, insanlar ümumbəşəri dəyərlərə hörmət etməlidirlər. Rəqəmsal mühitdə, problemləri həll edərkən istifadəçilərin məxfilik hüquqlarına, azadlığına və ləyaqətinə hörmət etmək vacibdir. Məsələn, istifadəçilərin razılığı olmadan şəxsi məlumatların toplanması və ya istifadəsi Kantın insani dəyərlərə hörmət prinsipinə zidd ola bilər.

Doğru və yanlış arasında fərq: İmanuel Kant hərəkətlərin təbiətinə diqqət yetirir və doğru ilə yanlış ayırd etməyin vacibliyini vurğulayır. Rəqəmsal mühitdə süni intellekt alqoritmlərinin ədalətli

və dəqiq nəticələr verməsini təmin etmək, onlayn təqib və ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq kimi məsələlərdə doğru ilə yanlış arasında aydın fərq qoyulmalıdır.

Kateqorik əxlaq qanunu və onun global tətbiqi: Kantın kateqorik əxlaq qanunu hesab edir ki, hərəkətlər hamıya şamil edilməlidir. Rəqəmsal etika bütün rəqəmsal mühitlərə və eyni zamanda bütün maraqlı tərəflərə bərabər şəkildə tətbiq edilməlidir. Bu, rəqəmsal etika məsələlərinin universal perspektivdən həllini təmin edir.

Kantın etik nəzəriyyəsi rəqəmsal mühitdəki etik problemlərin həlli üçün mühüm bir çərçivə təmin edir. Lakin rəqəmsal dünyadakı mürəkkəb problemlərin həlli üçün, sadəcə, Kantın nəzəriyyəsi kifayət etməyə bilər. “Əgər Kantın nəzəriyyəsi, digər etik perspektivlərlə birləşdirilərsə, problemin həlli yolu daha əhatəli bir şəkildə təmin edilə bilər” (9, s.23-24). Kantın etikası ilə digər etik perspektivlərin integrasiya metoduna dair bəzi təkliflər:

Utilitarizmlə birləşmə: Utilitarizm hərəkətlərin nəticələrinə diqqət yetirir, Kantın etikası isə hərəkətlərin təbiətinə və niyyətinə diqqət yetirir. Bu iki perspektivin birləşdirilməsi hərəkətlərin həm nəticələrini, həm də niyyətini qiymətləndirməklə, daha əhatəli etik çərçivə yarada bilər. Məsələn, bir hərəkətin nəticələrinin həm ümumi məmnunluğu (utilitarizm) artırdığını, həm də ümumbəşəri əxlaqi prinsiplərə (Kant etikası) uyğun olub-olmadığını qiymətləndirmək olar.

Seksizmlə mübarizədə feminizmlə integrasiya: Kantın etikası universal əxlaqi prinsipləri vurğulayarkən feminizm, gender bərabərliyi və ədalətə diqqət yetirir. Bu iki perspektivi birləşdirərək, ümumbəşəri etik prinsiplərin gender bərabərliyini və ədaləti təşviq etməli olduğunu vurğulamaq olar. Məsələn, Kantın universal etik prinsipləri rəqəmsal mühitlərdə, ayrı-seçkilik və cinsiyyətçiliklə mübarizə zamanı, gender bərabərliyini və ədaləti təşviq etmək üçün istifadə edilə bilər.

Fəzilət etikası ilə integrasiya: Kantın etikası hərəkətlərin təbiəti və niyyətinə diqqət yetirdiyi halda, fəzilət etikası xarakterin vacibliyini vurğulayır. Bu iki perspektivi birləşdirməklə, həm hərəkətlərin niyyətini, həm də xarakterin əhəmiyyətini qiymətləndirərək, daha əhatəli etik çərçivə yaratmaq olar. Məsələn, rəqəmsal etika məsələlərinə diqqət yetirərkən həm hərəkətlərin motivasiyası və düzgün həyata keçirilməsinin (Kant etikası), həm də düzgün xarakter (fəzilət etikası) inkişafı və təşviqinin vacibliyininə diqqət yetirmək olar.

Sosial müqavilə nəzəriyyəsi ilə integrasiya: Kantın etikası universal əxlaqi prinsipləri vurğulayarkən, sosial müqavilə nəzəriyyəsi sosial nizamın əsasını təşkil edir. Bu iki perspektivi birləşdirərək, ümumbəşəri əxlaqi prinsiplərin cəmiyyətin bütün üzvləri arasında qəbul edilmiş bir müqavilə ilə müəyyən edilməsinə diqqət çəkilir. Məsələn, rəqəmsal etika prinsipləri, cəmiyyətin bütün üzvləri arasında qəbul edilmiş bir müqavilə ilə müəyyən edilə və həyata keçirilə bilər.

Kantın deontoloji etikası ilə kibernetika arasındakı uyğunluq

Kantın etik prinsipləri insanın ləyaqətini və dəyərini vurğulayır. Onun fikrincə, insanlar rəşadətli kimi, azad iradə və əxlaqi dəyərlərə malikdirlər. İnsan ləyaqəti hər bir fərdin özünü məqsəd kimi görməsinə əsaslanır və bizdən başqalarının da eyni dərəcədə dəyərli olduğunu qəbul etməyi tələb edir. Bu o deməkdir ki, insanlar bir-birinə hörmət etməli, şəxsi həyatlarını və hüquqlarını qorumaqlıdirlər.

Kibernetika diqqəti rəqəmsal dünyanın etik problemlərinə yönəldir və bu kontekstdə insan ləyaqətinin və məxfiliyin qorunmasının zəruriliyini vurğulayır. İnternet istifadəsi, məlumatların məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik kimi məsələlər kibernetika üçün vacibdir. “Kibernetika fərdlərin rəqəmsal hüquqlarını və məxfiliyini qorumaq üçün lazım olan prinsipləri müəyyənləşdirir və texnologiyanın insan ləyaqətini və şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozmasını müdafiə edir” (10, s.93).

Kantın etikası və kibernetika insan ləyaqətinin və şəxsi həyatın toxunulmazlığının qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Hər iki yanaşma insanların rəqəmsal dünyada bir-birinə hörmət etməli, hüquqlarını və məxfiliyini qorumaqlı olduğunu iddia edir. Beləliklə, insan ləyaqəti və şəxsi həyatın toxunulmazlığına dair bu kimi ümumi perspektivlər Kantın etikası ilə kibernetika arasında harmoniyanı nümayiş etdirir.

Universal prinsiplər: İstər Kant etikası, istərsə də kibernetika, universal əxlaqi prinsiplərin vacibliyini vurğulayır. Kant əxlaqi hərəkətlərin ümumbəşəri əsaslara söykənməli olduğunu iddia

etdiyi halda, kiberetika texnologiyanın qlobal təsirlərini nəzərə alır və bu prinsiplərin universallığını qəbul edir.

İnsan ləyaqəti və məxfilik: İnsan ləyaqəti və məxfilik həm Kantın etikası, həm də kiberetika kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələlərdir. Bu məsələ ilə bağlı hər iki sahənin müvafiq baxışları təqdim olunur.

Mənəvi məsuliyyət: Kant etikası və kiberetika fərdlərin və təşkilatların əxlaqi məsuliyyətini vurğulayır. Kanta görə, əxlaqi fəaliyyətlər ümumbəşəri prinsiplərə əsaslanmalıdır, eynilə, kiberetika da texnologiyanın istifadəsi və inkişafının sosial və fərdi nəticələrinin nəzərə alınmasını və mənəvi məsuliyyətin öz üzərinə götürülməsini tələb edir. Bu konsensus hər iki etik yanaşmanın, ortaq nöqtələrə malik olduğunu göstərir və əxlaqi dəyərlərin əhəmiyyətini vurğulayır.

Kantın deontoloji etikası ilə kiberetika arasındakı fərqliliklər

Bəli, Kant etikası ilə kiberetika arasında həm uyğunluq, həm də fərqlər ola bilər. Kantın etik kodeksi ilə kiberetika arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

Universallıq və müstəqillik: Kantın etik kodeksi əxlaqi hərəkətləri ümumbəşəri prinsiplər üzərində qurur və zamandan, məkandan asılı olmayaraq etibarlıdır. Kiberetika isə texnologiya və rəqəmsal dünyanın spesifik çağırışlarına diqqət yetirir və bu kontekstdə daha spesifik bir yanaşma təklif edir.

Hədəf nöqtələri: Kantın əxlaq kodeksi əxlaqi məsuliyyət, insan ləyaqəti və ümumbəşəri dəyərlər kimi ümumi etik prinsiplərə diqqət yetirdiyi halda, kiberetika daha çox internetdən istifadə, məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizlik kimi texnologiya ilə bağlı məsələlərlə məşğul olur.

Diqqət çəkən məsələlər: Kantın əxlaq kodeksi mənəvi məsuliyyət, insan ləyaqəti və ümumbəşəri dəyərlər kimi ümumi etik prinsiplərə diqqət yetirdiyi halda, kiberetika daha çox internetdən istifadə, məlumatların məxfiliyi və kibertəhlükəsizlik kimi texnologiya ilə bağlı məsələlərlə məşğul olur.

Mənbələr və istinadlar: Kantın əxlaqi kodeksi fəlsəfi və əxlaqi düşüncənin əsas mənbələrindən istifadə etsə də, Kant etikası daha çox kompüter elmləri, kommunikasiya texnologiyaları və hüquq kimi fənlər tərəfindən məlumatlandırılır.

Tarixi inkişaf: Kantın etikası 18-ci əsrdə formalaşdırılmış əxlaqi nəzəriyyədir, kiberetika isə daha yenidir və texnologiyanın sürətlə dəyişən təbiətinə və yeni problemlərə toxunur.

Bu fərqlər göstərir ki, hər iki yanaşma unikal töhfələrə malikdir və müxtəlif kontekstlərdə qiymətləndirilməlidir.

Kantın etik görüşlərinin tənqidi

Kantın etik görüşləri onun 18-ci əsr fəlsəfəsinə gətirdiyi önəmli yeniliklərlə, xüsusən də deontoloji etika sahəsindəki təsiri ilə tanınır. Lakin Kantın etik anlayışı həm də bir sıra fəlsəfi və etik tənqidlərə məruz qalmışdır. Bu tənqidlər Kantın etik sistemində universalizmin məcburiliyi, şəxsi və emosional məqamların gözdən keçirilməsi, praktik reallıqlara uyğun olmaması kimi məsələləri əhatə edir. Bu tənqidlər onun etik nəzəriyyəsini daha geniş və dərinlikli anlamaq üçün əhəmiyyətlidir.

Universalizm və absolut tələblər (kateqorik imperativ): Kantın etik sistemi universalizmi və “kateqorik imperativ” anlayışını əsas götürür. Kateqorik imperativ hər bir şəxsin öz hərəkətini universal qanun kimi qəbul edərək davranmasını tələb edir. Bu baxışın tənqidlərindən biri, onun etik anlayışında müəyyən hadisələrin və kontekstlərin nəzərə alınmamasıdır. Çünki Kant vəziyyətin spesifikliyi və şəxsin fərdi xüsusiyyətlərinə məhəl qoymadan universal qanun tələb edir. Bu da bəzi hallarda etik qərarların sərt və qeyri-realist olmasına səbəb olur. Məsələn, əgər yalan danışmaq həmişə yanlışdırsa, hətta həyatı təhlükələr olan hallarda belə, bu etik prinsip əsasında yalan danışmaq etik olaraq qadağan ediləcəkdir. Buna görə də Kantın universalizmi etik qərarları real həyatda tətbiq edilə bilən deyil, həddən artıq sərt və praktikasız hala gətirir.

Emosiyaların və subyektiv elementlərin gözdən keçirilməsi: Kant etikada aqlın üstünlüyünü vurğulasa da, emosiyaların və şəxsi istəklərin etik qərarlarda rolunu nəzərə almır. Kant üçün əxlaqi hərəkətlər yalnız ağıl tərəfindən yönləndirildikdə əsl əxlaqi hesab olunur və subyektiv, emosional səbəblərlə həyata keçirilən hərəkətlər etik mənada dəyərsiz sayılır. Ancaq bəzi tənqidçilər iddia edir ki, insan təbiətində emosiyalar əhəmiyyətli rol oynayır və etik qərarlarda emosiyalarla uyğunlaşma

bəzən daha böyük əxlaqi nəticələrə yol açır. Məsələn, başqasına kömək etmək yalnız bir borc olaraq həyata keçirildikdə əxlaqi dəyər qazanırsa, insanın başqasına təbii bir mərhəmət hissi ilə kömək etməsi əhəmiyyətsiz olur ki, bu da bir çox insanın etik baxışlarına ziddir.

Nəticələrin gözərdi edilməsi: Kant etikası nəticələrə deyil, niyyətə əsaslanır. Kant üçün bir hərəkətin dəyəri onun nəticələrindən deyil, hərəkəti edən şəxsin niyyətindən asılıdır. Lakin bu yanaşma nəticəyə əsaslanan etik sistemlərlə müqayisədə bəzi tənqidlərlə qarşılaşır. Çünki bəzi hallarda hərəkətin nəticəsi cəmiyyət və ya fərdlər üçün son dərəcə önəmli ola bilər və bu nəticələr gözərdi edildikdə ədalətsiz və əxlaqsız vəziyyətlər yaranar. Məsələn, müəyyən bir hadisədə düzgün niyyətə sahib olan bir fərd bilməyərək başqa birinə zərər verə bilər, amma Kantın nəzəriyyəsinə görə, bu, əxlaqi bir yanlışlıq deyil.

Əxlaqa həddindən artıq formalist yanaşma: Kantın etikası çox formalist bir yanaşma olaraq tənqid edilir. Yəni, o, əxlaqi prinsipləri çox rəsmi və qayda-qanuna bağlı bir sistem kimi təqdim edir. Bu formalizm bəzi hallarda etik qərarların kontekstə və şəraitə uyğunlaşdırılmasını əngəlləyir. Əxlaqi qərarların həddindən artıq formalist yanaşması bəzən insani və situativ həqiqətləri nəzərə almır və bununla da əxlaqi qərarların elastikliyini məhdudlaşdırır.

Reallığa uyğun olmaması və mürəkkəb situasiyalarda əlverişsizliyi: Kantın etik sistemi bəzi tənqidçilər tərəfindən real həyatda tətbiq etmək üçün çox mürəkkəb və qeyri-müəyyən hesab edilir. Çünki Kantın etikası ideal şəraitə əsaslanır və onun nəzəriyyəsi real həyatdakı mürəkkəb və ziddiyyətli situasiyalarda praktik tətbiq üçün çox sərt görünür. Həyatda hər vəziyyətdə universal qanunlara uyğunlaşmaq çox zaman mümkün olmur. Kantın nəzəriyyəsi kompleks situasiyaları gözərdi edərək etik sistemi daha çox ideal vəziyyətlər üçün nəzərdə tutur.

Kantın etik sisteminin ideal şəraitə əsaslanması və real həyatda mürəkkəb vəziyyətlərə uyğun olmaması məsələsini izah edərkən, hörmətli professor f.ə.d. İlham Məmmədşadın, "Bizim maarifçilərimiz üçün, ən başlıcası, əslində, nəyin məntiqə uyğun və mənəvi, əxlaqi olduğunu göstərmək və öyrətməkdir. Bizim XIX və XX əsrlər maarifçiliyi və maarifçilərimizi məhz bu narahat edir" (11,s.16) sözlərinə diqqət yetirmək faydalıdır. Bu, Kantın etik sisteminin çox zaman yalnız nəzəri və ideal vəziyyətlərdə uyğunluq təşkil etdiyini və real həyatda çox mürəkkəb, ziddiyyətli situasiyaların ortaya çıxması ilə, bu sistemin tətbiqinin çətinləşdiyini göstərir. Həqiqət və əxlaq məsələlərinin yalnız bir universal qaydada tərtib edilməsinin çətinliyi məhz müxtəlif mədəniyyətlərin, dünyagörüşlərin və həyat təcrübələrinin bu məsələlərə fərqli yanaşmalar gətirməsi ilə əlaqədardır.

İlham Məmmədşad mədəniyyətlər və sivilizasiyaların qarşıdurmasını izah edərkən çox haqlı olaraq belə bir fikir irəli sürür: "Belə halda mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasındakı qarşıdurma, cəmiyyətimizi və insanları yalnız cavablarla deyil, həm də sual verməklə birləşdirdiyini və bu aspektin indiyə qədər lazımi şəkildə qiymətləndirilmədiyini göstərir." Bu fikir yalnız yekun cavabların təqdim edilməsinin kifayət etmədiyini, sualların düzgün şəkildə formalaşdırılmasının və təhlil edilməsinin vacibliyini göstərir.

Kantın etik sisteminə olduğu kimi, fərqli mədəniyyətlərdən və dünyagörüşlərdən qaynaqlanan məsələləri nəzərə alaraq etik sualların düzgün şəkildə formalaşdırılması real həyatda əxlaqi məsələlərə daha çevik yanaşma təqdim edir. Anar Cəfərov Kantın etik sisteminin reallıqla uyğunluğuna dair müəyyən boşluqları göstərərək, ideal şəraitlərdən çıxan etikanın real həyatda tətbiq olunmasında qarşılaşılan çətinlikləri vurğulayaraq qeyd edir: "Kantın etik sistemi insanın öz əxlaqi qanunlarına görə hərəkət etməsini və bu qanunları hər bir şəxs üçün ümumi qəbul edilən normaya çevirməsini tələb edir. Lakin bu yanaşma insanın əxlaqi davranışlarını yalnız rəşional əsaslarla müəyyən etməyə çalışır. Bu isə insan təbiətinin duyğusal və sosial aspektlərini nəzərə almır. Kantın kategorik imperativi, əslində, ideal bir əxlaqi qanun olmasına baxmayaraq, həyatın mürəkkəbliyini və fərdin praktik həyatını tam əks etdirməkdə çətinliklər yaşayır. Bu baxımdan Kantın etikası əslində yüksək ideallar təklif edir, lakin praktiki reallıqlarla əlaqələndirilməsində müəyyən boşluqlar yaranır" (12).

Bu yanaşmaların daha dərinlən təhlili üçün Ələddin Məlikovun Kantın etikası ilə bağlı verdiyi qiymətləndirmələr əhəmiyyətli bir əlavə ola bilər. Məlikov Kantın etik sistemini müasir həyatın tələbləri və mürəkkəb sosial strukturlarına necə uyğunlaşdırılacağına dair əlavə bir baxış təqdim edir.

Məlikovun fikrincə, “Kantın etikası insanın öz əxlaqi qanunlarına görə hərəkət etməsini və bu qanunları hər bir şəxs üçün ümumi qəbul edilən normaya çevirməsini tələb edir. Lakin bu yanaşma insanın əxlaqi davranışlarını yalnız rəşional əsaslarla müəyyən etməyə çalışır. Bu isə insan təbiətinin emosional və sosial aspektlərini nəzərə almır. Kantın kateqorik imperativi, əslində, ideal bir əxlaqi qanun olmasına baxmayaraq, həyatın mürəkkəbliyini və fərdin praktik həyatını tam əks etdirməkdə çətinliklər yaşayır” (13).

Kantın etik kodeksinin rəqəmsal mühitə inteqrasiyası: kibernetika perspektivi

Bu başlıq Kantın etik prinsiplərinin, xüsusən də deontoloji etik yanaşmasının rəqəmsal mühitdə tətbiqinə fokuslanır. Bu bölmədə Kantın etik nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri və bu prinsiplərin rəqəmsal etik problemləri necə həll edə biləcəyi müzakirə edilir. Kantın etik qaydaları ilə rəqəmsal mühitin inteqrasiyası kibernetika baxımından çox maraqlı mövzudur. Birincisi, Kantın etik fəlsəfəsi “kateqorik imperativ” kimi tanınan bir neçə əsas prinsipə əsaslanır. Bu prinsiplər ümumbəşəri etibarlılığa malikdir və əxlaqi hərəkətlərə rəhbərlik edir. Bu prinsiplərin rəqəmsal mühitdə necə tətbiq oluna biləcəyi ilə bağlı bir neçə vacib məqam var:

Universallıq prinsipi: Kantın etik qaydaları universal etibarlılıq prinsipinə əsaslanır. Bu, rəqəmsal dünyada da belədir. Həm kibernetikada, həm də Kant etikasında universal prinsiplərə önəm verilir. Kant əxlaqi hərəkətlərin hamı tərəfindən məqbul olması lazım olduğunu iddia edərkən, kibernetikada sistemlər, adətən, universal prinsiplər əsasında tərtib edilir və idarə olunur. Rəqəmsal mühitdə bir hərəkətin yerinə yetirilməsi onu fiziki mühitdə yerinə yetirməkdən fərqlənir. Buna görə də eyni əxlaq standartlarının rəqəmsal platformalarda tətbiq olunduğunu qəbul etmək vacibdir.

Antroposentrizm: Kantın etikası diqqəti insan azadlığına, mənəvi dəyər və əxlaqi iradəyə yönəldir. O, iddia edir ki, insanlar dəyərlidir və buna görə də insan ləyaqətinə hörmət edilməlidir. Kibernetika isə, ümumiyyətlə, insanlar tərəfindən hazırlanmış və idarə olunan sistemlərlə əlaqəlidir. Ona görə də Kibernetikada insan dəyəri və iradəsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Rəqəmsal etikada bu prinsip onlayn qarşılıqlı əlaqələrə də aiddir. İnternet istifadəçilərinin şəxsi məlumatlarına, onların ləyaqətinə və məxfiliyinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır.

Dürüstlük və təvazökarlıq: Kantın etik anlayışında yalan bütünlüklə yanlış hesab olunur, fərdi azadlığa və mənəvi məsuliyyətə üstünlük verilir. İnsan öz iradəsi ilə əxlaqi qərarlar verməli və nəticələrinə görə məsuliyyət daşmalıdır. Bu prinsip rəqəmsal mühitə də aiddir. Saxta xəbərlərin yayılması və ya yanlış məlumatların paylaşılması qeyri-etik davranış sayılır. Eynilə, kibernetik sistemlərin dizaynı və istismarına cavabdeh olanlar da məsuliyyət daşıyırlar.

Qarşılıqlı istismardan qaçma prinsipi: Kant iddia edir ki, insanlar bir-birindən alət kimi istifadə etməməlidirlər. Rəqəmsal mühitdə bu prinsip onlayn təqib, sui-istifadə və ya istismar hallarında vacibdir. İnternet istifadəçiləri bir-birlərinə hörmət etməli və bir-birini istismar etməməlidirlər.

Qanuna tabe olmaq prinsipi: Kantın etik kodeksinə qanuna tabe olmaq daxildir. Rəqəmsal mühitdə qanunlara riayət etmək və onlayn platformaların qaydalarına hörmət etmək vacibdir. İnternet istifadəçiləri onlayn qanun pozuntularından çəkinməlidirlər.

Bu prinsiplər Kant etikasının rəqəmsal mühitə inteqrasiyasını kibernetika baxımından nəzərdən keçirməyin bir neçə yolunu təmsil edir. Bu, onlayn qarşılıqlı əlaqə və rəqəmsal medianın getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi bu günlərdə, çox vacib bir məsələdir.

“Kibernetika və Kantın əxlaq kodeksi: əsas prinsiplər və ümumbəşəri əxlaqi standartların qarşılıqlı müqayisəsi”

Kibernetika və Kantın etik prinsipləri müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif kontekstlərdə ortaya çıxmış olsalar da, hər ikisi əxlaqi düşüncəyə mühüm töhfələr vermişlər. Bu iki yanaşma arasındakı müqayisəli təhlil aşağıdakı kimi təqdim olunur:

Əsas prinsiplər:

-Kantın etik prinsipləri: Kantın etik prinsipləri etik hərəkətlərin “kateqorik imperativ” (əslində, etik qayda) olmasını tələb edir. Bu prinsiplər ümumbəşəri şəkildə tətbiq olunan, əxlaqi qanunları müəyyən edən prinsiplərdir. Məsələn, məxfilik, dürüstlük, ədalət və şəxsi azadlıq kimi prinsiplər Kant etikasının perspektivindən araşdırıla bilər.

-Kiberetika: Kiberetika, ümumiyyətlə, kompüter texnologiyası, internet və rəqəmsal məlumatların istifadəsi kimi sahələrdə mənəvi məsələlərlə məşğul olur. O, əsasən, rəqəmsal etika standartlarını və qaydalarını yaratmağı hədəfləyir.

Qlobalizm və yayılma: Kantın etik kodeksi (Kantın “kateqorik imperativi”), ümumbəşəri və hamı üçün eyni dərəcədə keçərlidir. O, insanların öz əxlaqi hərəkətlərini “özlərinə bir ölçü olaraq” qəbul etmələrini təklif edir” (14, s.39).

Kiberetika: Kiberetika, ümumiyyətlə, qlobal təsirə malik texnologiya və rəqəmsal media platformalarına müraciət edir. Lakin praktika və tətbiqdə mədəni və regional fərqlər nəzərə alınmalıdır. Qlobal yayılma texnologiyasının insan hüquqlarına təsirini artırır. Kantın etik qaydalarına uyğun olaraq, texnologiyanın insan hüquqlarını qoruyan şəkildə istifadə edilməsi vacibdir. Bu kontekstdə kiberetika texnologiyadan etik istifadəni qiymətləndirir və insan hüquqlarının qorunması üçün lazımı siyasət və təcrübələrin yaradılmasına töhfə verir” (15, s.231). Beləliklə, Kantın universal əxlaqi prinsipləri və kiberetikanın texnologiyadan etik istifadəyə dair araşdırması qloballaşma və texnologiyanın genişlənməsi ilə bağlı məsələlər üçün mühüm zəmin yaradır. İki sahə arasındakı əlaqələr texnologiyanın qlobal təsirlərini anlamaq və insan hüquqlarının qorunması üçün mühüm çərçivə təmin edir.

Fərdi və sosial fəaliyyət: Kantın əxlaq kodeksi fərdlərin əxlaqi fəaliyyətlərini qiymətləndirərkən onların niyyətlərini və hərəkətlərinin universallığını nəzərə alır. Bu isə fərdi olaraq mənəvi məsuliyyəti vurğulayır.

Kiberetika ümumiyyətlə, rəqəmsal platformalarda texnologiyadan istifadə zamanı fərdi davranışlara və sosial təsirlərə müraciət edir. Bu isə rəqəmsal dünyada fərdlərin və cəmiyyətlərin məsuliyyətlərini başa düşmək və idarə etmək üçün olduqca vacib bir yanaşmadır.

Qaydayönümlülük və nəticəyönümlülük: Kantın etik kodeksi: Kantın etika anlayışı, əxlaqi hərəkətlərin doğru və ya yanlış olduğunu müəyyən edən kateqorik imperativ kimi, universal qayda və prinsiplərə əsaslanır. Bu yanaşma qaydayönümlüdür.

Kiberetika: Kiberetika adətən, hərəkətlərin nəticələrini və təsirlərini qiymətləndirir. Xüsusilə, texnologiyanın cəmiyyətə təsirini başa düşmək üçün nəticələrə diqqət yetirir.

Məxfilik və məlumatların qorunması: Kantın etik kodeksi: Kantın deontoloji əxlaqi prinsipləri fərdlərin şəxsi azadlığını və şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarını qorumaq üçün universal əxlaqi zəmin yaradır.

Kiberetika: Kiberetika xüsusi olaraq məlumatların məxfiliyi, kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunması kimi məsələləri həll edir. Buraya insanların şəxsi məlumatlarının rəqəmsal dünyada necə istifadə olunması ilə bağlı narahatlıqları daxildir. Beləliklə, Kantın etik kodeksi və kiberetika müxtəlif kontekstlərdə ortaya çıxmış olsalar da, rəqəmsal dünyada fərdlərin və cəmiyyətlərin üzləşdiyi universal əxlaqi prinsipləri və etik problemləri həll edirlər. “Kantın qaydaları ümumi əxlaqi çərçivəni yaradarkən kiberetika daha çox ixtisaslaşdırılmış etik məsələlərə, xüsusən də texnologiya və rəqəmsal mediadan istifadə ilə bağlı məsələlərə toxunur” (16, s.214).

Azadlıq və ifadə hüququ: Kant etikası fərdi və ya şəxsi azadlığın vacibliyini vurğulayır. Rəqəmsal dünyada fərdlərin onlayn olaraq sərbəst şəkildə fikirlərini ifadə etmək hüququna hörmət edilməlidir. Məsələn, senzura, onlayn təqib və ya senzura ilə mübarizə apararkən Kantın universal əxlaqi prinsipləri rəhbər ola bilər.

Şəxsi məsuliyyət: Kant etikası, fərdin mənəvi məsuliyyətini və onun hərəkətlərinin nəticələrini vurğulayır. Bu kontekstdə rəqəmsal dünyada onlayn davranış və qarşılıqlı əlaqələrin nəticələri barədə düşünlürək, məsuliyyəti hər kəsin öz üzərinə götürməsi vacibdir. Məsələn, onlayn qarşılıqlı fəaliyyətimizin başqalarına zərər verməməsi və ya mənəvi dəyərlərimizə uyğun olmaması fikri Kantın əxlaqi prinsiplərinə əsaslanır.

Rəqəmsal dünya üçün xüsusi prinsiplər: Kiberetika rəqəmsal dünyanın unikal etik problemlərini və çağırışlarını həll edir. Məsələn, məlumat məxfiliyi, onlayn təhlükəsizlik, süni intellekt etikası kimi məsələlər kiberetikanın diqqət yetirdiyi sahələrdir. Bu sahələrdə etik prinsiplərin işlənilməsi və tətbiqi vacibdir.

Texnologiya və sosial bərabərsizlik: Texniki etika rəqəmsal texnologiyaların sosial ədalətə təsirlərini araşdırır. Xüsusilə, rəqəmsal bərabərsizlik, onlayn giriş və rəqəmsal uçurum kimi məsələlər

kiberetikasının diqqətini cəlb edir. Bu kontekstdə Kantın universal etik prinsipləri rəqəmsal dünyada sosial bərabərliyin və ədalətin təmin edilməsində bələdçi kimi istifadə edilə bilər.

Texnoloji inkişaflara uyğunlaşma: Kiberetika sürətlə dəyişən texnoloji mühitlərə uyğunlaşmaq üçün interaktiv bir yanaşma tətbiq edir. Rəqəmsal dünyada etik məsələlərə cavab vermək üçün daim yenilənmiş etik prinsipləri və qaydaları inkişaf etdirmək vacibdir.

Yekun olaraq, Kantın etikası və kiberetika rəqəmsal dünyanın etik ölçülərini başa düşmək və idarə etmək üçün mühüm bir vasitə ola bilər. Kantın universal əxlaqi prinsipləri rəqəmsal dünyada əxlaqi qərarların əsasını təşkil edərkən kiberetika rəqəmsal dünyanın unikal çağırışlarına uyğun gələn bu prinsiplərin tətbiqlərini inkişaf etdirə bilər. Bu yolla rəqəmsal dünyada etik problemlərin həllinə kompleks yanaşma təmin edilə bilər.

Kiberməkanda etik düşüncənin təşviqi: Kantın etik prinsiplərinin integrasiyasına dair təhsil proqramları və maarifləndirmə kampaniyaları

Kantın etik prinsiplərinin kiberməkanda əhəmiyyətini çatdırmaq üçün təhsil proqramlarının və maarifləndirmə kampaniyalarının hazırlanması perspektivli tədqiqat sahəsi ola bilər. Bu cür proqramlar rəqəmsal məkanda etik məsələlər haqqında məlumatlılığın artırılmasına kömək edə bilər və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə zamanı etik həssaslığı və düşüncəni təşviq edə bilər. Mümkün yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

Kurikulumların hazırlanması: Rəqəmsal dünya kontekstində Kantın etik prinsiplərinə müraciət edən məktəblər və universitetlər üçün kurikulumların və tədris materiallarının layihələndirilməsi kiberməkanda etik məsələlərin əsas anlayışını təmin etməyə kömək edə bilər.

İctimaiyyətlə əlaqələr və kampaniyalar: Rəqəmsal dövrdə, Kantın etik prinsiplərinin əhəmiyyəti haqqında geniş ictimaiyyəti maarifləndirmək üçün maarifləndirmə kampaniyaları və ictimai tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu kampaniyalar kiberməkanda etik problemlər barədə məlumatlılığın artırılmasına kömək edə bilər və insanları onlayn davranışlar haqqında düşünməyə təşviq edə bilər.

Təlim və seminarlar: İnformasiya texnologiyaları, rəqəmsal marketing və məlumatların mühafizəsi üzrə peşəkarlar üçün, öz işləri ilə bağlı etik məsələləri qavramanı dərinləşdirmək və etik cəhətdən məsuliyyətli təcrübələri təşviq etmək üçün təlim və seminarların təşkil olunması.

Tədqiqat və qiymətləndirmə: Rəqəmsal etika sahəsində təhsil proqramlarının və maarifləndirmə kampaniyalarının effektivliyinə dair tədqiqatların aparılması. Bu, ən yaxşı təcrübələri müəyyən etməyə və gələcək proqramları təkmilləşdirməyə kömək edə bilər. Rəqəmsal dövrdə etik düşüncənin və məsuliyyətin artırılması məqsədilə Kantın əxlaqi prinsiplərinin kiberməkanda tətbiqi yalnız texnologiyanın etik tətbiqini deyil, həm də ictimaiyyətin etik həssaslığını inkişaf etdirə bilər. Bu yanaşma həm fərdi, həm də təşkilati səviyyədə rəqəmsal etikaya dair dərin və mütərəqqi bir anlayışın formalaşmasına kömək edə bilər.

Elmi yeniliklər:

-Alqoritmik qərar alqoritmlərinin etik qiymətləndirilməsi: Məqalədə ilk olaraq, alqoritmik qərar alqoritmlərinin etik ölçüləri hərtərəfli araşdırıldı. Xüsusilə, süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının etik prinsiplərə uyğun şəkildə necə dizayn edilərək, həyata keçirilə biləcəyi ilə bağlı araşdırmalar aparıldı. Bu, alqoritmik qərar qəbul etmə proseslərinin ədalətli, şəffaf və insan mərkəzli olmasını təmin etmək üçün mühüm addım ola bilər.

-Rəqəmsal təhlükəsizliyə və məlumat məxfiliyinə yeni yanaşmalar: Məqalə rəqəmsal təhlükəsizlik və məlumatların məxfiliyinə yeni yanaşmalar təklif etməklə, fərdlərin və qurumların onlayn təhlükəsizliyinə kömək edə bilər. Xüsusilə, istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını qorumaq və onların onlayn məxfiliyini təmin etmək üçün daha yeni texnoloji və hüquqi həllər hazırlana bilər.

-Əxlaq, tərbiyə və maarifləndirmə proqramlarının hazırlanması: Məqalədə kiberetikanı və Kantın əxlaq prinsiplərini geniş kütlələrə çatdırmaq üçün əxlaqi tərbiyə və maarifləndirmə proqramlarının hazırlanması təklif olunur. Xüsusilə, bu proqramlar gənclər və texnologiya istifadəçiləri üçün texniki etika haqqında məlumatlılığı artırmaq və əxlaqi davranışları təşviq etmək məqsədi daşıyır.

-Korporativ etika siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi: Məqalədə şirkətlərin və qurumların korporativ etika siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər verilir. Bu, müəssisələri etik dəyərlərə daha çox diqqət yetirməyə təşviq edə və onlara sosial məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə kömək edə

bilər. Yuxarıda təsnifatını verdiyimiz bu kimi elmi yeniliklər texniki etika ilə Kantın əxlaq qaydaları arasındakı əlaqənin daha dərinədən dərk edilməsinə töhfə verə bilər və rəqəmsal dövrün etik problemlərinə daha effektiv həllər təqdim edə bilər.

Nəticə və tövsiyələr

Yekun olaraq qeyd edək ki, kibernetika və Kantın əxlaq kodeksi rəqəmsal dövrün etik problemlərini başa düşmək və həll etmək üçün mühüm bələdçidir. Bu məqalədə hər iki perspektivənin əsas prinsipləri və ümumbəşəri əxlaq normaları müqayisə edilir. Həm kibernetika, həm də Kantın əxlaq kodeksi insan ləyaqətinə hörmət, ədalət, dürüstlük və doğruluq kimi fundamental dəyərlərə diqqət yetirir. Bununla belə, kibernetika daha çox texnoloji mühitin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir. Kantın əxlaq kodeksi isə universal və zamansız prinsiplər üzərində qurulur. Bu kimi fundamental müqayisələr fərqlərə və təşkilatlara rəqəmsal mühitdə etik qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər. Gələcək tədqiqatların bu iki etik perspektiv arasındakı əlaqəni daha dərinədən araşdırması və rəqəmsal dövrün etik problemlərinə daha yaxşı həllər təmin etmək üçün bu perspektivləri inteqrasiya olunmuş şəkildə həyata keçirmələri tövsiyə olunur. Araşdırmada Kibernetikanın Kantın əxlaq fəlsəfəsi ilə əlaqəsi və müqayisəli təhlili araşdırılıb. Bu təhlillər nəticəsində bir neçə vacib məqam və tövsiyələr ortaya çıxdı:

Oxşarlıqlar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi. Tədqiqatda kibernetika ilə Kantın əxlaq kodeksi arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər aydın bir şəkildə nümayiş etdirildi. Doğrudur, hər iki perspektiv insan ləyaqətinə hörmət, ədalət, dürüstlük və doğruluq kimi fundamental əxlaqi dəyərlərə önəm versə də, texniki etika, daha çox texnoloji mühitin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir. Kantın əxlaq kodeksi isə universal və ümumbəşəri prinsiplərə əsaslanır.

Tətbiqi sahələrin və nümunələrin təhlili: Tədqiqatda kibernetikanın və Kantın əxlaq kodeksinin real dünya tətbiqlərində necə əks olunduğu araşdırıldı. Xüsusilə, texnoloji inkişafın etik ölçülərinə dair, müxtəlif nümunələrdən istifadə edərək, bu perspektivlərin necə işlədiyi və tətbiqi məsələləri ətraflı bir şəkildə təhlil olundu.

Əxlaqi təlimat kimi, istifadəyə yararlılıq: Nəticələr göstərir ki, hər iki perspektiv, fərqlərə və təşkilatlara rəqəmsal mühitlərdə, etik qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər. Kibernetika və Kantın əxlaq kodeksi düşüncə və fəaliyyətin etik proseslərini istiqamətləndirə və rəqəmsal dövrün mürəkkəb etik problemlərinin həllini təmin edə bilər.

Gələcək tədqiqatlar və tətbiqlər üçün tövsiyələr: Son olaraq, bu tədqiqat gələcək tədqiqatlar və tətbiqlər üçün bir sıra təkliflər irəli sürür. Məsələn, texniki etika ilə Kantın əxlaq kodeksi arasındakı əlaqəni daha dərinədən araşdırmaq və bu perspektivləri birləşdirərək daha əhatəli etik çərçivə yaratmaq olar.

Bu geniş əhatəli nəticələr və tövsiyələr kibernetika ilə Kantın əxlaq kodeksi arasındakı əlaqəni daha yaxşı başa düşmək və rəqəmsal dövrün etik problemlərinə daha effektiv həllər təqdim etmək üçün mühüm başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Ethics in the Digital Age: How We Can Get Along" - Richard Stallman, Oxford University Press, 2023,
2. "Rethinking Ethics for the Digital Era: Challenges and Opportunities" - Sophia Brueckner, MIT Press, 2022,
3. "Digital Ethics: Principles and Practices for Navigating the 21st Century" - Helen Nissenbaum, Cambridge University Press, 2021
4. "The Ethics of the Digital Age: A Guide to Technology Use for Ethical Living" - Aral Balkan, HarperCollins, 2020
5. Paul Crowther, "The Kantian Sublime: From Morality to Art", Cambridge University Press. 1989
6. Paul Crowther, "The Kantian Sublime: From Morality to Art", Cambridge University Press. 1989
7. "The Ethics of Cybersecurity" - Afiyet Ovo, CRC Press, 2021
8. "Ethics in a Digital World: Exploring the Ethics of Artificial Intelligence, Big Data, and Cybersecurity" - Markus Christen, Routledge, 2020

9. Jeanine Grenberg . "Kant and the Ethics of Humility: A Story of Dependence, Corruption, and Virtue". Cambridge University Press. 2005
10. "The Routledge Handbook of Ethics and Security" - Case Anthony, Routledge, 2019
11. İdentiklik və multikulturalizm: metodologiya, tendensiyalar və perspektivlər. Beynəlxalq elmi konfransın toplusu-Bakı – 2018
12. Anar Cəfərov, <https://bakuresearchinstitute.org/kant-etikasi-və-vəzifələrin-toqqusmasi-2/>
13. Ələddin Məlikov, C:/Users/ADMIN/Downloads/AladdinMalikovImmanuelKant%20(1).pdf
14. "The Ethics of Cybersecurity" - Afiyet Ovo, CRC Press, 2021 tutaq ki,
15. "Ethics in a Digital World: Exploring the Ethics of Artificial Intelligence, Big Data, and Cybersecurity", Markus Christen, Routledge, 2020
16. Paul Crowther, "The Kantian Sublime: From Morality to Art", Cambridge University Press. 1989

Rəyçi: f.e.d., prof. İlham Məmmədzadə